

РОЛЬ МЕЦЕНАТІВ У СТВОРЕННІ ХУДОЖНЬО-КОМПОЗИЦІЙНОГО ЛАДУ ДОМІНІКАНСЬКОГО КОСТЕЛЮ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Урсу Н.О., кандидат мистецтвознавства, професор

Кам'янець-Подільський державний університет

Анотація. Стаття присвячена малодослідженій проблемі меценатства у царині мистецького доробку домініканського ордену і розкриває невідомі дотепер імена доброчинців, які активно впливали на архітектоніку та інтер'єрне наповнення сакральних споруд.

Ключові слова: меценат, бенефактор, мистецтво, домініканський орден, архітектура, інтер'єр.

Аннотация. Урсу Н.О. Роль меценатов в создании художественно-композиционного строя Доминиканского костела в Камянец-Подольском. Статья посвящена малоисследованной проблеме меценатства в области художественного наследия доминиканского ордена и раскрывает неизвестные до сих пор имена благотворителей, которые активно влияли на архитектонику и интерьерное наполнение сакральных сооружений.

Ключевые слова: меценат, бенефактор, искусство, доминиканский орден, архитектура, интерьер.

The summary. Ursu N.O. Maecenases of art and benefactors of Dominican Roman-Catholic church in Kamyanets-Podilskyi. The article deals with insufficiently explored problem of patronage of art in the realm of artistic heritage of Dominican order and reveals earlier unknown names of benefactors who actively influenced the architectonics and interior filling of religious structures.

Key words: benefactor, maecenas, art, Dominican order, architecture, interior.

Постановка проблеми. У сучасних мистецтвознавчих дослідженнях роль меценатів, як правило, штучно занижується. В кращому випадку побіжно згадується ім'я того чи іншого жертвувача. Часто вони взагалі залишаються в тіні, хоча традиційно шляхетські родини виділяли чималі кошти на реставрацію, а деколи і спорудження монастирських ансамблів і костелів. Дякуючи внескам на зведення і перебудову, храми зазнавали значних змін, наприклад, Кам'янецький домініканський костел – визначна пам'ятка європейської архітектури, яка своїм існуванням, зовнішнім і внутрішнім виглядом, а також символіко-образним звучанням значною мірою завдячує доброчинцям, котрі впродовж століть не тільки підтримували храм і монастир в належному стані, а й жертвували чималі гроші для їх зведення, суттєвої перебудови і оздоблення. Отже можна говорити про співучасть меценатів у процесі відбудови і створенні художньо-композиційного ладу сакральних споруд.

Досить скупі відомості про меценатів домініканського осередку спричинили появу даного дослідження, метою якого є висвітлення імен доброчинців, які активно впливали на архітектоніку та інтер'єрне наповнення сакральної споруди. Серед людей, які протягом століть намагалися грошовими та коштовними пожертвами підтримати домініканський осередок у Кам'янці,

можна назвати князів Коріатовичів [9, 102], князя Свидригайла [12, 164], старосту Кам'янецького, генерала земель Подільських Федора Бучацького Язловецького, Миколая з Нового Двору [16, 76]. Станіслав Подчаський, наприклад, поховав в костелі єдиного сина і переписав усе майно домініканцям; Петро Оржеховський подарував домініканцям у 1620 році половину села Залуча [12, 164-165]; пан Пехоцький прикрасив вітар св. Яцка, для якого отримав у Кракові часточку мощів Святого [9, 103]. Шляхетські родини і віруючі середнього достатку надавали монастирю права володіння селами, дарували великі кошти на прожиття, залишали у спадщину своє майно, але **мета статті** – висвітлити діяльність добродіїв, що кардинально змінювали його вигляд, підвищували рівень духовно-мистецької вартості споруди, стимулювали розвиток архітектурної композиції, скульптурного наповнення, прикрашали інтер'єр рельєфними та живописними творами мистецтва.

Першу згадку про існування домініканської садиби на території старовинного міста Кам'янца знаходимо у відомій праці історика цього ордену Симона Окоцького *"Russia Florida"*, що побачила світ у Львові у 1646 році [9]. Цей священник, котрий був з 1641 року пріором у Кам'янці [16, 82] і похований в крипті костелу, висловлює думку, що згадана садиба з'явилася у 1370 році за часів князівства братів Коріатовичів.

В декількох джерелах читаємо про велику пожежу, яка відбулася у 1420 році і знищила костел, монастир і побудови навколо них. Збереглася лише одна Чудотворна Ікона Пресвятої Божої Матері Розарію [5, 16]. На цьому ж місці через деякий час за допомогою незафіксованих документально benefакторів, на пожертвування окремих осіб та на власні кошти, домініканці відбудували кам'яний костел на честь св. Миколая, котрий наприкінці XVI століття вже був тринавовим.

Псевдобазилікальна система побудови Кам'янецького костелу вказує на спільність рис із сакральними спорудами на північно-німецьких, чеських та польських теренах, де спостерігаємо, що висота бокових нав деяких споруд майже дорівнює головній, остання, у свою чергу, не має власного освітлення. Це говорить про те, що на спорудження храму надавалися чималі кошти, завдяки яким запрошувалися високопрофесійні архітектори, добре обізнані у сучасних будівельних і мистецьких течіях.

З історичних джерел відомо, що з 1596 року особливими покровителями кам'янецьких домініканців стають деякі представники родини Потоцьких (герб Пилява), у сім'ї яких зберігалася легенда: скільки Потоцькі підтримуватимуть орден домініканців, стільки часу вони перебуватимуть в добробуті і злагоді. Представники родини допомогли відмурувати монастир і добудувати у 1596 році до правої від входу наві костелу невелику купольну капличку Божої Матері Розарію, де помістили чудотворну ікону Діви Марії.

Квадратна у плані каплиця Матері Божої Розарію може бути віднесена до типових забудов у стилі Ренесанс. Невисокий купол, що лягає на вітрила,

розчленований характерними для епохи кесонами, які створюють примхливий ритм чергування прямокутних, овальних і круглих форм, розміщених навколо латерни, світлового ліхтарика, що вінчає купол. Нижній ярус декору склепіння оздоблений стилізованими трояндами. Ружі спостерігаємо в кутах над арочним входом від бокової нави, а також у вигляді гірлянд, що обрамляють вітвар з образом Діви Марії. Уся каплиця наповнена різноваріантним стилізованим декором у вигляді троянд та лілей, котрі звучать в орнаменті фризів та розписів і символізують чистоту й непорочність Мадонни. Форми та візерункові композиції, створені в епоху Відродження, раціонально упорядковані, чітко розчленовані, пропорційно співрозмірні людині. Рельєфні декоративні композиції нагадують важкі гірлянди, містять елементи античного римського декору (ови, буси, рослинні пагони, листя та ін.) і виконані у техніці стукко – різьблення по вологій гіпсовій штукатурці з домішками мармурового пілу. Така штукатурія з XVI століття починає активно використовуватися європейськими майстрами.

Каплиця кардинально змінила структуру і зовнішній вигляд храму, зробивши його асиметричним. У свою чергу інтер'єр збагатився новою просторовою структурою, яка органічно поєднувала багатоаспектні компоненти символіки, притаманної Діви Марії. Родина Потоцьких жертвувала гроші на створення гармонійного у художньому та образному аспектах приміщення, мистецьке наповнення якого вирізняється високим професійним рівнем.

У 1618 році на кошти каштеляна Галицького (1613 р.), пізніше каштеляна Кам'янецького Войцеха Гумецького (герб Юноша) споруджується купольна каплиця, присвячена Христу Спасителю. Родина Гумецьких походить з Гумечина Цехановського повіту. Згодом родовим гніздом Гумецьких стає село Рихти (Новосілки) над річкою Жванчик, за 12 км від Кам'янця, яке на початку XVI ст. Войцех Гумецький купив у Єлизавети Лянцькоронської. Перед 1507 роком родиною Гумецьких в Рихтах було збудовано оборонний замок, на руїнах якого пізніше зведено житловий будинок [1, 307]. Наступні покоління родини Гумецьких, хоча володіли великими маєтками в Польщі, віддавали перевагу Рихтам, де перебували найчастіше, відновлюючи замок, зміцнюючи мури, реставруючи башти. На початку XIX ст. маєток був проданий родині Тшечеських, пізніше Головинських [13, 66].

Складається повне враження змагання між доброчинцями з родин Потоцьких і Гумецьких. Каплиця Христа Спасителя виглядає більш урочисто. Побудована на основі квадрата, вона утворює кубічний внутрішній об'єм. Увінчує приміщення мурований купол. Перехід від підкупольного простору до кубічного об'єму нижньої частини здійснюється через 12-гранний барабан. Вікна і простінки барабану знаходяться в оточенні винесених на консолі колон, що мають коринфську капітель і гладкий фуст, оперезаний у верхній частині мотузком на кільцях.

Центральною частиною каплиці був вітвар, котрий не зберігся. Він знаходився в арці бокової нави, що провадила до каплиці св. Домініка. У прорізі було видно фрагмент наступної каплиці з вітварем. Верхня частина великого дерев'яного вітварного хреста впиралася у склепіння арки. На ньому зображення Ісуса Розп'ятого, майстерно виконане в експресивній бароковій манері з більш світлого дерева, ніж хрест, і покрите китайською оліфою [4, 5]. Схилену Голову страждаючого Христа вінчала срібна корона, ти досконало зроблена на кшталт тернового вінця [4, 11].

Каплиця символічно розчленована на горизонтальні яруси: нижній уособлює муку, торттури, смерть Божого Сина, біль й терпіння Матері та учнів; середній розповідає про ці події устами євангелістів, зображення яких знаходиться у круглих медальйонах на вітрилах підкупольного простору, оконтурених виноградною лозою, як символ Христа, що є “справжньою виноградною лозою”. Верхній ярус – це тріумф Сина Людського, Агнця Божого, барельєфне зображення якого знаходиться у центрі склепіння латерни в оточенні картушів та рельєфних елементів вирізьблених з пісковика. І це не випадково: зображення Агнця знаходимо на гербі Юноша, що належав родині Гумецьких. Урочисто і переможно виглядає лавровий вінок з симетрично розташованими чотирма гронами винограду, прославляючи пролиту за людей Кров Христа та Його перемогу над смертю.

Невдовзі з'являється третій член змагання між меценатами – Павел Дамецький (герб Прус), який дає кошти на прибудову каплиці на честь св. Домініка, яка влаштована у 1628 році, про що свідчить дошка з надписом. На дошці читаємо, що Павел Дамецький походив з Цехановського повіту, вирізнявся великими заслугами і діяльними справами на Московських землях з метою миру і цілісності Речі Посполитої та Польського королівства. Каплицю він збудував та оздобив для слави свого народу і присвятив її Єдиному у Пресвятій Трійці Богу, великому апостолові св. Павлові і св. Домінікові – своїм патронам. Ця ж таблиця засвідчує смерть і поховання в каплиці славетного бенефактора 22 листопада 1629 року.

Каплиця св. Домініка дещо відрізняється від двох попередніх. Вона прямокутна у плані з циліндричним, без рельєфних прикрас, склепінням і одним великим видовженим вікном, має більш скромний вигляд. Основний акцент приміщення – це фресковий розпис, що вкриває стіни й склепіння і містить зображення-розповідь про життя домініканців, про чудесне звільнення з ув'язнення одного з ченців, здійснене за посередництвом засновника ордену – св. Домініка, котрий намальований у славі на склепінні, як у небі на хмарах, в оточенні ангелів, що допомагають святому і тримають у руках символи християнської віри (хрест, квіти, etc.). Фрески виконано у стилі рококо з такою ж віртуозністю, як панно попередніх каплиць. Подвійні колони фланкують також намальовану на стіні вітварну сіль (циборій), у центрі якої, у тумбі, знаходився головний образ каплиці – зображення св. Домініка у повний зріст, намальоване олією на полотні. Образ св. Домініка оздоблювався срібними позолоченими

деталлями: промінням навколо голови, зіркою на чолі, пряжкою на поясі, жезлом з трьох частин в одній руці й книгою з позолоченою обкладинкою у другій. Заслонним виступав образ св. Франциска, у котрого на ранах (стигматах) розташовувалося п'ять срібних позолочених зірочок [4, 5]. Він прикрашався позолоченими срібним промінням і короною [4, 11].

Надгробні плити бенедикторів В. Гумецького і П. Дамецького збереглися під час турецької навали, бо створювали зі стіною одну площину і були забілені, але за радянських часів їм не пощастило. Плита Гумецького таємничо зникла, а Дамецького – вирвана зі стіни, а пізніше перенесена і вмурована для збереження в стіну Кам'янецького Кафедрального костелу, де знаходиться й понині.

За час панування турків, який тривав 27 років, домініканський костел було перетворено спочатку на казарми, а потім на мечеть, де молилися яничари. У 1699 році, коли турки залишили Кам'янець, домініканський костел переосвятили, очистили від перебування в ньому невірних. Ця подія відбулася 25 вересня [11, 264]. У 1737 році костел почали реставрувати, але, коли через три роки для цього забракло грошей, на допомогу знову прийшов представник родини Потоцьких, Терехівський староста – Міхал Франц, на кошти якого й було закінчено реставрацію [10, 35].

М. Ф. Потоцький, господар у Савинцях, Яруді та інших селах, був сином Юзефа Станіслава, Київського каштеляна і Елеонори Рейувни. Взяв шлюб з Маріанною Контською, Краківською каштелянкою, він мав з нею тільки двох дочок [16, 80].

Архівні документи фіксують, що цей добродієць фінансував реставраційні роботи, які проводилися під керівництвом тоді ще молодого, а згодом відомого архітектора, військового інженера, коменданта Кам'янець-Подільської фортеці, Яна де Вітте, що народився близько 1709 і помер у 1785 році в Кам'янці-Подільському. Запрошення Яна де Вітте було не випадковим, бо його слава як талановитого архітектурного проектувальника розповсюджувалася за кордони рідної країни. Він отримував замовлення від видатних представників російської і молдавської аристократії [7, 58]. Тісні стосунки зав'язуються у видатного архітектора з орденом домініканців. Його молодший брат Антоній Вітт присвятив життя Богові. В молоді роки він вступив до конвенту домініканців у Кам'янці і прийняв чернече ім'я Томаш (Тома). Пізніше був капеланом в Терехівлі, про що довідуємося із записів 1745 року з архіву львівського конвенту домініканців [7, 24]. Найбільш відомими роботами Яна де Вітте для цього ордену можна назвати створення і реалізацію архітектурних проектів костелів Пресвятої Євхаристії та Марії Магдалени у Львові, реставрацію монастиря, костелу та створення дзвіниці архітектурного ансамблю ченців у Кам'янці-Подільському.

Вхід у монастир, що знаходився з правого боку від всього ансамблю забудов, прикрасився фланкуючими пілястрами з капітелями у вигляді хоругв. Вище знаходився розкрепований на барочний манер антаблемент і пишно прикрашений тимпан фронту. Тимпан містив ліпний рельєфний гербоізований герб родини Потоцьких (Пилява). Чільною фігурою акротерію,

зафіксованою ще до 1860 року, була постать Михайла Архангела, покровителя М. Потоцького, обабіч якої стояли два вазони [10, 37].

З лівого боку, на розі вулиці Домініканської, зводиться двоповерховий коляторський будинок з трисхилим дахом для М. Потоцького, в якому він прожив кілька років і помер 1760 року (похований в крипті каплиці св. Домініка) [10, 37].

В історичних документах і книгах згадується вітчизняний майстер – ливарник зі Львова Теодор (Федір) Полянський, який виконував замовлення подільського бенефактора. О. Прусевич пише, що у міській ратуші знаходяться два дзвони, відлиті львів'янином, з прекрасними орнаментациями. Дзвони були замовлені М. Потоцьким для домініканського костелу і пізніше відкуплені в нього. Один з них більший, діаметром 101 см, другий – 93 см; на обох надпис “*anno domini 1753*”, а знизу – “*fecit leopoli theodorus polanski*” і герби Потоцького. Прусевич згадує ще один дзвін діаметром 101 см, відлитий у 1737 році на кошти Міхала Франца Потоцького, який містив герб Потоцьких і напис: „*Michal Franciszek z potoka na sawincach iarudze Potocki trembowelski, smozanski etc. etc. etc. starosta*” [10, 37].

Як центр Подільської контрати, кам'янецький костел мав найбільшу у порівнянні з іншими храмами кількість віктарів – тринадцять. Це свідчить про багатство костелу, яке приростало за рахунок добродійців тощо. Ні з чим не зрівняна роль Ф. М. Потоцького була зафіксована оздобленням всіх тринадцяти віктарів гербом родини Потоцьких (Пилява), різьблені варіації якого розміщені на фасадах костелу і монастиря.

М. Потоцький був домініканським терціарієм, у 1737 році пріором (разом з дружиною Маріанною) Архібратства Святого Розарію, котре почало існування в домініканському храмі ще перед 1605 роком і мало обов'язки щоденної молитви на вервиці, допомоги в костелі у святкові дні, перенесенні свічок, хоругв та інших атрибутів під час процесій, опіки над каплицею Матері Божої Розарію [8, 217]. За легендою сам св. Домінік, коли Потоцький певного разу відвідав костел, попросив про підтримку і термінову відбудову храму і монастиря [15, 264]. С. Баронч пише, що тільки на зведення будинку монастиря, окрім матеріалів, він видав 14000 польських злотих і справив три келиха, лампу і ампулки зі срібла, літургійні шати з найдорожчих перських і турецьких тканин; орган, на який витратив 5000 злотих. З метою придбання книжок для монастирської бібліотеки він поїхав до Риму [2, 432].

За великий внесок у справу ревіталізації домініканського осередку в Кам'янці у 1743 році Папа Римський Бенедикт XIV подарував фундаторові костелу М. Ф. Потоцькому ювелірно оздоблений релікварій, де знаходилися мощі св. Олександра, мученика. Меценат пожертвував його домініканському храму. Для мощів була зроблена дерев'яна вирізьблена тумба зі срібними прикрасами, зсередини оббита розшитим оксамитом із золотими галунами. У тумбі лежала фігура св. Олександра прекрасної роботи, вбрана у військові шати, у раменах якої знаходилася рака з мощами святого [3, 34].

Висновки. Можна зробити висновки, що в історії створення та існування домініканського осередку в Кам'янці-Подільському одну з провідних ролей

відігравали меценати, що жертвували великі гроші не тільки на підтримку ченців, але й на фундаментальні архітектурні побудови, оздоблення та наповнення необхідними речами храму і монастиря. Слід відмітити, що добродійні пожертви врятували для наступних поколінь пам'ятку світової архітектури, а з нею й духовно-мистецький культурний шар, що пульсував на теренах Поділля кілька століть. Висока освіта й шляхетність добродіїв допомагала запрошувати висококваліфікованих архітекторів і митців, приносити в дар храму автентичні зразки образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. Можна стверджувати, що художньо-композиційний лад костелу, його зовнішній та внутрішній вигляд в багатьох аспектах безперечно залежав від впливу меценатів. Для того, щоби нащадки пам'ятали про безкорисні й жертвні внески добродійців, вдячні віруючі замовляли великі їх портрети (деякі з них збереглися дотепер), котрі, як правило, займали у храмах достойне місце. Герби та символічні знаки шляхетних духом родин закарбовані у стуккових оздобленнях, розписах, різьбленні, у вівтарних композиціях храмів тощо.

Література:

1. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Województwo podolskie. – Wrocław, 1996. – 447 s.
2. Barańz S. Rys dziejów zakonu Kaznodziejskiego w Polsce. – II t. Lwów, 1861. – t.2.– 483 s.
3. Визитное описание костелов за 1823 год. – Ф. 685. Римско-католическая духовная консистория. – Оп. 4, дело № 21. Кам'янець-Подільський державний міський архів.
4. Визитное описание костелов за 1824 год. – Ф. 685. Римско-католическая духовная консистория. – Оп. 4, дело № 23. Кам'янець-Подільський державний міський архів.
5. Визитное описание костелов за 1850 год. Ф.685 Римско-католическая Духовная консистория, опись № 58, Кам'янець-Подільський державний міський архів.
6. Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J., powiększony dodatkami późniejszych autorów i wydany przez Jana Bobrowicza. – Tom IV. – Lipsk, 1839.
7. Hornung Z. Jan de Witte architekt kościoła Dominikanów we Lwowie. – Warszawa: zakład P.Włodarskiego, 1995. – 303 s.
8. Книга Архібратства Святого Розарію з 1605 по 1910 рік. Рукопис. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – КВ 75510. – КСП № 185. – 969 с.
9. Okolski Ś. Russia Florida. – Lwów, 1646. – 172 s.
10. Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski. Szkic historyczny. – Wilno, 1915. – 106 s.
11. Rolle (Dr. Antoni J.) Zameczki Podolskie na kresach multańskich. – III t. – wyd. II. – Warszawa, 1880. – t.2. – 304 s.
12. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев: тип. Кульженко, 1895. – 247 с.
13. Сіцинський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVII ст. – Київ, 1928. – 96 с.
14. Симашкевич М.В. Римское католичество и его иерархия въ Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – 469 с.
15. Spieß I. A. OP. Dominikanie w Kamieńcu Podolskim // Pasterz i twierdza.- Łraków – Kamieniec Podolski, 2001.- S. 249 – 273.
16. Wołyniak (M.I.Giżycki). Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. – Kraków, 1923. – część 2. – 400 s.